

Herkulesområdet

med Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna

i Kristianstads Vattenrike

Länsstyrelsen i Skåne län

Skåne i utveckling 98:10

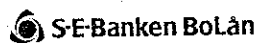
KRISTIANSTAD

KRISTIANSTADS KOMMUN

KRISTIANSTADS VATTENRIKE

Utarbetande och tryckning av denna rapport har finansierats av Världsnaturfonden/S-E-Banken BoLån.

Omslagsbild – Herkulesdammarna med kyrkan i Skånes Viby i bakgrunden

Tuschteckning: Peter Larsson, Öved

ISSN 1402-3393

Tryck: Länsstyrelsen i Skåne län
Tryckort: Kristianstad
Upplaga: 100 ex
År: 1998

Dokumentation av det föreslagna naturreservatet

Herkulesområdet

med Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna

i Kristianstads Vattenrike

Elisabet Wallsten

Hösten 1997

Länsstyrelsen i Skåne län

Kristianstads kommun

Förord

Föreliggande rapport har utarbetats av Elisabet Wallsten på uppdrag av Kristianstads kommun och Länsstyrelsen i Skåne län, inom ramen för verksamheten i Kristianstads Vattenrike. Rapporten utgör dokumentation inför bildande av naturreservat inom Herkulesområdet med Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna.

I uppdraget har också ingått att upprätta förslag till skötselplan för området och förslag till beslut inför bildande av naturreservat. Skötselplaneförslaget och förslaget till reservatsbeslut redovisas separat.

Referensgrupp för arbetet har utgjorts av Sven-Erik Magnusson och Sam Skällberg, Kristianstads kommun samt Anders Larsson och Hans Cronert, Länsstyrelsen i Skåne län, den sistnämnda projektansvarig.

Uppdraget har möjliggjorts genom finansiering av Världsnaturfonden/S-E-Banken Bo-Lån.

Författaren är ensam ansvarig för de värderingar som framförs och de slutsatser som dras i rapporten

Hans Cronert
Naturvårdssamordnare Kristianstads Vattenrike
Länsstyrelsen i Skåne län, Kristianstads kommun

Innehållsförteckning

FÖRORD.....	3
INLEDNING.....	7
ALLMÄN BESKRIVNING.....	10
1 Landskapsbild.....	10
2 Geologi.....	10
3 Kulturhistoria	11
4 Nedre Helgeåns vattensystem	13
5 Översiktlig vegetationsbeskrivning.....	15
5.1 Rinkaby holme.....	16
5.2 Viby äng	17
5.3 Herkulesdammarna.....	18
6 Fauna	19
6.1 Fåglar	20
7 Friluftsliv.....	22
8 Nuvarande markanvändning	23
9 Anläggningar.....	23
10 Områdets tillgänglighet.....	23
KÄLLOR.....	23
Litteratur.....	23
Kartor	25
Flygbilder	25
Muntliga kontakter	25

KARTBILAGA

Karta 1 - Laga skifte 1836 och 1840

Karta 2 - Nuvarande markanvändning

Karta 3 - Anläggningar

Karta 4 - Vegetationskarta

Karta 5 - Förslag till skötselområden

Inledning

Inför bildande av naturreservat i Herkulesområdet (Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna), mellan Skånes Viby och Rinkaby, har under sommaren 1997 fakta om området tagits fram av Elisabet Wallsten. I denna rapport redovisas dokumentation av området. I separata underlag redovisas förslag till skötselplan och förslag till reservatsbeslut.

Dokumentationen bygger på fältstudier under juni-juli 1997, muntliga kontakter samt studier av IRF flygbilder, kartor, litteratur och inventeringslistor.

Det föreslagna naturreservatet ”Herkulesområdet med Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna” ligger i den nordöstra kanten av Hammarsjön, inom Nedre Helgeåns vattensystem. Helgeån är Skånes största vattendrag och har sina längst bort liggande källflöden i Jönköpings och Kronobergs län. Längs de nedersta 3,5 milen (nedre Helgeåns vattensystem) är fallhöjden ringa och ån flyter lugnt fram över Kristianstadsslätten, där den utvidgar sig i större slättsjöar som Araslövssjön och Hammarsjön, för att slutligen mynna i Hanöbukten.

Vattenståndet varierar kraftigt i nedre Helgeåns vattensystem över året och i samband med höga vattenflöden under vinterhalvåret ligger Hammarsjöns vattenyta ofta ca 1,3 meter över havet, medan den sommartid är ungefär i jämnhöjd med havet (Cronert 1991). Detta innebär att när vattenståndet i havet är högt och Hammarsjöns vattenstånd är lågt sker ett saltvatteninflöde i sjön, trots att det är mer än 1 mil mellan åmynningen och sjön.

Längs Helgeån utbreder sig ett flackt odlingslandskap som rymmer många olika naturtyper. Betade strandängar och fuktiga, ogödslade slätterängar växlar med bladvassbälten, buskmarker och strandskogar. När Carl Fries beskrev området 1958 sa han bl a att:

”Det är en storhet över detta vattenlandskap som låter frihet spela i själen. ... detta är Syd-sverige, en flack, milsvid dalbotten i ängens och madens, vassens och sävens frodiga grönskefärger.”

Under århundradenas lopp har de årliga översvämningarna och böndernas hävd av våtmarkerna format ett rikt kulturlandskap, som idag är en av de sista tillflyktsplatserna i landskapet för många hotade växt- och djurarter.

På de örtrika fodermarkerna inom det föreslagna naturreservatet Herkulesområdet med Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna finns flera växtarter som indikerar lång hävd och de ogödslade slätter- och betesmarkerna utgör en viktig del av de hävdade våtmarkerna i anslutning till nedre Helgeåns vattensystem. I den östra delen av det planerade reservatet finns Herkulesdammarna, vittnande om den forna tegelbrukstiden. De utgör idag värdefulla vattenmiljöer för flora och fauna, medan bladvassbältet mot Hammarsjön utgör ett av nedre Helgeåns värdefullaste partier för bladvassberoende fåglar (Cronert 1991).

Det föreslagna naturreservatet vilar på en kritberggrund som avsattes i ett varmt krithav för ca 100 miljoner år sedan. Ett par hundra meter under de sedimentära bergarterna återfinns det betydligt äldre urberget. På kritberggrunden vilar idag tiotals meter tjocka lager av lösa avlagringar som huvudsakligen avlagrats där under och efter den senaste istiden. Vid Rinkaby började landisen smälta av för ca 12 900 år sedan och vid Viby ca tjugo år senare (Ringberg 1991). Stora delar av Kristianstadsslätten täcktes då av Baltiska issjön. När landhöjningen startade drog

sig vattnet tillbaka och under postglacial tid har sedan strandlinjerna förskjutits ett antal gånger, allt eftersom vattnet har stigit upp över eller dragit sig tillbaka från Kristianstadsslätten.

Människan kom troligen invandrande strax bakom iskanten, men påverkade då landskapet i mycket liten omfattning och har lämnat få spår efter sig. I Rinkaby och Gustav Adolfs (Viby) socknar är det först under yngre stenåldern (4200-1800 f Kr) som lämningar dyker upp, men sedan visar fynd och fornlämningar på mänsklig påverkan i området ända fram i våra dagar (Helgesson m fl 1994).

Sannolikt började man dock inte nyttja marken i det planerade reservatsområdet i större omfattning förrän efter år 1775, då Helgeån sökte sig ett nytt lopp ut i havet och hela nedre Helgeåns vattensystem sänks ca 60-70 cm (Magnusson 1981). Troligen blev stora delar av de lågt liggande markerna då tillgängliga som fodermarker (bete och slätter), men de årliga vattennivåförändringarna har även fortsättningsvis satt en stark prägel på området. Laga skifteskartor från 1800-talets första hälft ger en relativt god bild av den dåtida markanvändningen och visar på lång hävdkontinuitet av slätterrängar och betesmarker inom det föreslagna naturreservatet. Karta 1, kartbilagan.

Idag används markerna huvudsakligen för slätter och/eller bete. Karta 2, kartbilagan. Det finns ingen bostadsbebyggelse i det föreslagna naturreservatet, men det berörs av ett flertal anläggningar. Karta 3, kartbilagan. Området är ett populärt utflyktsmål bland naturintresserade, särskilt för fågelskådare under våren. Vid Herkulesdammarna bedrivs ett viss fritidsfiske, främst av ungdomar från trakten.

Det föreslagna naturreservatet har angivits som skyddsvärt ur naturvårdssynpunkt på internationell, nationell, regional och lokal nivå. Olika inventeringar har visat på att området hyser flera rödlistade fågel-, insekts- och kärlväxtarter. Tabell. För att få en mer fullständig dokumentation behöver ytterligare kunskap inhämtas, särskilt vad gäller insekter, grod- och kräldjur samt av florans och faunan i Herkulesdammarna.

Tabell. Exempel på rödlistade* växt- och djurarter i Herkulesområdet.

Art	Hotkategori
luddfingerört	sällsynt (3)
blåtåg	sällsynt (3)
årta	sårbar (2)
småfläckig sumphöna	sårbar (2)
pungmes	sällsynt (3)
rördrom	hänsynskrävande (4) (EU-prioriterad art)
storspov	hänsynskrävande (4)
skäggmes	hänsynskrävande (4)
sydlig gulärta	hänsynskrävande (4)
vattenbaggen, <i>Hydrophilus aterrinus</i>	sårbar (2)
sävbocken <i>Donacia tomentosa</i>	hänsynskrävande (4)
viveln <i>Bagous collignensis</i> ,	hänsynskrävande (4)

* Rödlistan är en officiell lista över växt- och djurarter som är eller har blivit ovanliga och därmed kräver någon form av skydd eller hänsyn. Den omfattar akut hotade(1), sårbara(2), sällsynta(3) och hänsynskrävande(4) arter, samt arter försvunna efter 1850 (0). Rödlistorna tas fram av ArtDatabanken vid Sveriges Lantbruksuniversitet och fastställs av Naturvårdsverket.

Allmän beskrivning

1 Landskapsbild

Herkulesdammarna, Rinkaby holme och Viby ängar ligger vid Hammarsjön på Kristianstadsslätten. Den flacka Kristianstadsslätten domineras av rationellt brukade odlingsmarker, men kring nedre Helgeåns vattensystem finns ett varierat landskap med lång hävdkontinuitet.

Det föreslagna naturreservatet karaktäriseras av lågt liggande marker som översvämmas vid högvatten. Fuktiga slätterängar och betesmarker växlar med buskrika marker och bladvassområden. Rinkaby holmes örtrika slätterängar ligger som en ö i ett hav av högvassar och salixbuskage, och när man tränger fram genom vassbältet mot Hammarsjön infinner sig en nästan exotisk känsla. På Viby äng höjer sig marken mot norr och på en sträcka av hundra meter förflyttar man sig från maden och fuktängen upp på torrbackarna. I öster ligger Herkulesdammarna med sina vattenspeglar och speciella dammiljö, som uppskattas av både fågel och fisk och där vattenväxter växlar med hävdindikerande fodermarksväxter.

2 Geologi

Kristianstadsslätten karaktäriseras av sedimentära bergarter, avsatta i varma hav under kritperioden för 65-140 miljoner år sedan. Kritberggrunden vilar direkt på urberget, som man vid Viby finner först 260 m under dagens havsytanivå (Sveriges geologiska undersökning 1989).

Under de senaste två årmiljonerna (kvartär) har klimatet dominerats av istider, med kortare mellanliggande värmeperioder. De lösa avlagringar som idag vilar på kritberggrunden är huvudsakligen avsatta under eller efter den senaste istiden. Vid Rinkaby började den senaste landisen smälta av för ca 12900 år sedan och vid Viby tjugo år senare (Ringberg 1991). Iskanten stod i direkt förbindelse med Baltiska issjön (Magnusson och Vägren 1994) och där smältvatten från landisen forsade ut avsattes isälvs sediment, grövre material just vid isälvarnas tunnelmynningar och finare sediment, exempelvis lera, längre ut i lugnare vatten.

Någon km öster om det planerade reservatsområdet utbreder sig isälvsstråket Rinkaby-Oppmannaåsen i nord-sydlig riktning (Karta: Sveriges Geologiska Undersökning 1990). Vid isavsmältningen stod Kristianstadsslätten under vatten och högsta kustlinjen (HK) bildades relativt snart i Baltiska issjön 50-55 möh (Ringberg 1991). Svallningen av de tidigare bildade jordarterna, främst morän och isälvs sediment, var intensiv och klapper, grus, sand och grovmo avlagrades från HK ända ner till Kristianstadstraktens lägsta nivåer nära nuvarande havsytans nivå.

På Kristianstadsslätten är variationen av jordarnas sammansättning och mäktighet mycket stor (Kristianstads kommun 1990). Normalt underlagras yngre jordarter av morän, vars undre delar nästan uteslutande består av sönderkrossade kritbergarter som endast obetydligt rubbats från sitt ursprungliga läge (Ringberg 1991). Moränens övre delar är däremot mer långtransporterade och har ett större innehåll av näringsfattigt, blockrikt material från urbergsområdet.

I det föreslagna naturreservatets nordvästra del har man borrarat 15 m genom finkorniga jordarter (lera-finmo samt gyttja) utan att nå kritberggrunden (Sveriges Geologiska Undersökning 1990). Det har även gjorts ett tiotal borrhningar kring Herkulesdammarna på 1970-talet (Sveriges Geologiska Undersökning). Dessa visar att det normalt finns mellansand och grovmo ner till mellan en halv och två meters djup, där leran tar vid. Lerlagrens mäktigheter är i de flesta fall mellan

4-6 m. Ytjordarterna inom det föreslagna naturreservatet domineras av postglacial lera, men det finns även en del sand- och gyttjeområden samt mindre partier med grovmo eller sandig-moig morän. På Viby äng är blockhalten inom vissa delar hög, särskilt i sydost (Sveriges Geologiska Undersökning 1986).

3 Kulturhistoria

Markerna kring nedre Helgeåns vattensystem är ett rikt kulturlandskap med en lång bebyggelsekontinuitet. Fornlämningar från yngre stenåldern och framåt finns både i Rinkaby och Gustav Adolfs (Viby) socknar (Helgesson m fl 1994). Ortnamn på -torp och -by räknas normalt till vikingatid och tidig medeltid (Länsstyrelsen i Kristianstads län 1996) och kyrkorna i Viby och Rinkaby är troligen byggda i slutet av 1100-talet respektive mitten av 1200-talet (Helgesson m fl 1994). Men de lågt liggande fodermarkerna inom det föreslagna naturreservatet uppkom troligen till stora delar först i och med vattennivåsänkningen i Helgeån år 1775 (se vidare kap 5.4 "Nedre Helgeåns vattensystem") och vattnet har sedan fortsatt att präglade området.

De första människorna kom troligen invandrande till Skåne strax efter att isen dragit sig tillbaka. De levde som fiskare, jägare och samlare och påverkade landskapet i mycket liten omfattning. Inom de områden som idag tillhör Rinkaby och Gustav Adolfs socknar är det först under yngre stenåldern (4200-1800 f Kr) som lämningar dyker upp (Helgesson m fl 1994). Men redan då talar fynd och fornlämningar om en väl etablerad bygd. Vid denna tid tog man även de första stegen mot ett helt nytt levnadssätt. Genom införandet av röjgödslingsjordbruk och boskapskötsel började man forma naturen efter sina egna önskemål istället för att bara ta vad som bjöds.

Efter hand blev människans påverkan alltmer påtaglig och dagens öppna slättlandskap skapades troligen till stor del under bronsåldern (1800-500 f Kr) (Länsstyrelsen i Kristianstads län 1996). Vid övergången till järnåldern (500 f Kr-1000 e Kr) blev klimatet sämre, man började ställa djuren och behovet av vinterfoder ökade (Helgesson m fl 1994). Stallgödseln gav förutsättningar för mer permanenta åkrar och begreppet "äng är åkers moder" var ett faktum.

Efter hand började marken delas in i inägomark och utmark. Vid övergången till medeltid (1000-1536 e Kr) låstes en stor del av bebyggelsen i sina historiska lägen, där de blev kvar fram till 1800-talets skiftesreformer (Länsstyrelsen i Kristianstads län 1996). Utmarken ägdes av byn gemensamt och gav bete, ved och virke, samt användes för uppodling av tillfälliga åkrar (lyckodlingar), medan åkrar och ängar var fördelade i vångar och tegar på den inhägnade inägomarken (Helgesson m fl 1994).

År 1618 blev de båda socknarna Rinkaby och Viby förenade till ett gemensamt pastorat och 1671 förenades de även med Åhus (Arcaelius m fl 1878). Föreningen upphävdes 1854, då de två socknarna återigen blev ett eget pastorat. Under tiden, närmare bestämt år 1778, hade Viby socken även hunnit byta namn till Gustav Adolfs socken. I "Attraktiv Kulturbygd" (Helgesson m fl 1994) finns en talande beskrivning över Gustav Adolfs sockens odlingsmarkerna från år 1762:

"Skog eller torfjord, ingen men pihle kring hagar och gårdarne. Åckerjorden är i 2:ne, till Wiby och Håslöf samfällt vångar mäst årligen i bruk. Äfven nyttias lyckemark wissa år i träde; jorden är af lera och mull men i lyckorne är de af sand och stenige; winter råg gier 3. a 4de korn och årtor 6.te kornet, litet boghvete, böner, hwicker hafre. Endast säljas af korn och årtor. Linsäde till hushållarnes förnödenhet. Humble planteras ingen. Bij allenast på 4. ställen."

Enligt beskrivningen ovan hade man åkrarna i tvåsädssystem. Marken verkar även ha varit intensivt nyttjad, då vångarna var ”mäst årligen i bruk”. Vid tvåsädssystem var det normala annars att man hade de två vångarna växelvis i träda. I Gustav Adolfs socken verkar man även ha haft utmark kvar vid denna tid, eftersom man använde ”lyckemark”. Men med skog och torvjord var det sämre ställt och kanske fick man köpa vedbrand från skogsrikare trakter.

År 1775 bröt sig Helgeån ett nytt lopp vid Yngsjö och nedre Helgeåns vattensystem sänktes ca 60-70 cm (Magnusson 1981). Förhållandevis stora ytor av de långgrunda stränderna torrlades och troligen uppkom de lågt liggande fodermarkerna inom det föreslagna naturreservatet till stora delar vid denna tidpunkt (se vidare kap 5.4 ”Nedre Helgeåns vattensystem”).

Skiftesreformer som inleddes under slutet av 1700-talet innebar att bönderna fick sin jord sammanförd i en eller ett par större brukningsenheter. I Kristianstads län blev laga skifte, som inleddes 1827, vanligast (Länsstyrelsen i Kristianstads län 1996). Många gårdar flyttades ut till de nya ägorna, vilket gjorde att byarna splittrades upp. Inägo- och utmarksbegreppen försvann och det tidigare småbrutna landskapet blev mer storskaligt och rätvinklat. Vid skiftena inleddes en omfattande uppodling som sedan pågick under hela 1800-talet och en god bit in i vårt eget sekel (Helgesson m fl 1994).

På många håll upphörde ängsbruket nästan helt i slutet av 1800-tal, när man övergick till att odla fodervall på åkrarna. Detta var dock inte fallet på strandängarna längs nedre delarna av Helgeån, där ängsbruket förblev en viktig del av gårdarnas samlade resurser.

Vid laga skifte i Rinkaby 1840 uteslöts Rinkaby holme från delning, med motiveringen att ”vatten växelvis öfverstiger densamma och skadar gräsväxten” (Lantmäterienheten 1953-61). All mark inom Rinkaby sockens del av det föreslagna reservatet var vid denna tid inrösningsjord¹ (Lantmäterienheten 1840). I skifteshandlingarna kallades Rinkaby holme ”Holmen” och marken angavs vara äng, med mindre partier ”wass”² närmast sjön. Strandlinjen är misstänkt rakt ritad och är troligen en kraftig generalisering, då marken inte skulle delas och det därmed inte var lika viktigt att mäta in den.

Fyra år tidigare, i samband med laga skiftet i Viby, hade stora delar av Viby äng klassats som ”vattentrakt” (Lantmäterienheten 1836). Det var säkert likartad mark som på Rinkaby holme, men eftersom all mark på Viby äng delades upp var det viktigt att mäta in alla områden så fördelningen skulle bli så rättvis som möjligt. Rinkabys marker kring dagens Herkulesdammar betecknades ”Ängavången” och ett mindre parti mellan ”Ängavången” och ”Holmen”, där en mindre slätteräng ligger idag, betecknades ”Uppländning” och var äng. Denna mark delades däremot upp vid skiftet 1840. Karta 1, kartbilagan.

Rinkaby Holme delades genom laga skifte först 1953-61 (Lantmäterienheten 1953-61). Den samfällda marken delades då upp i ett sjutton, i många fall, smala skiften. Under 1997 fanns fortfarande femton skiften kvar, det smalaste enbart ca 15 meter brett. En ”inofficiell” delning av vissa områden hade skett redan vid laga skiftet, men aldrig blivit föremål för fastställelse.

¹ Inrösnings- och avrösningsjord var begrepp som användes vid Laga skiftet, där inrösningsjord var sådan mark som var lämpad för åker och äng, medan avrösningsjorden inte var möjlig att odla (Tollin 1991). Till inrösningsjorden räknades således även de delar av utmarken som bedömdes som lämplig för nyodling.

² Begreppet ”wass” i skifteshandlingarna bör inte översättas direkt till dagens bladvass, då begreppet kanske även innefattade säv etc.

Enligt skifteshandlingarna bestod ungefär halva området vid laga skiftet 1953-61 av ”äng, lerjord på lerbotten”. Ett par mindre partier kring markvägen var ”äng, sandjord på lerbotten”, medan södra delen av området utgjordes av ”äng, starrgräs” och ”vasstäckt vattenområde”. Slätterängarna hade större utbredning än idag och gick i ett område ut som en holme i vattnet, ca 100 m ut i dagens bladvassbälte. Enligt laga skifteshandlingarna betades även ängsskiftena ända ut i sjön 1958, men enligt Gunnar Andersson (brukare och tidigare markägare från Rinkaby), var detta bara tillfälligt och efterbete förekom normalt inte i området vid denna tid.

Gustav Adolfs socken laga skiftades 1836 (Lantmäterienheten 1836). De östra delarna av Viby äng benämndes ”2:a skiftet betesmark” och låg på avrösningsjord, medan de västra delarna tillhörde utmarken. Stora delar av området angavs vara ”vattentrakt” och en del av Helga sjö (Hammarsjön). En stenmur som löper genom området markerade troligen gräns mellan det som räknades som fast betesmark och det som hörde till ”vattentrakten” och/eller utmarken. Den västra delen av utmarken dominerades av ”upplandningar” och i kanten mot ”vattentrakten” fanns en samfällad ”vattning”, som troligen användes för att vattna hästar och andra djur. Karta 1, kartbilagan.

I norr finns en kulle med normalblockig sandig-moig morän, där den samfällda ”badstugan” låg. Om ”badstugan” var en badstuga enligt dagens ordbruk, eller om man syftat på en linbastu är oklart. Enligt markägaren Sven-Olof Månsson användes ”badstugan” som byns gemensamma tvättplats. All mark inom det föreslagna reservatet var avrösningsjord. Under andra halvan av 1800-talet var Gustav Adolf den tätast befolkade och till ytan minsta socknen i häradet (Arcaelius m fl 1878).

År 1886 invigdes järnvägen Kristianstad-Åhus (Helgesson m fl 1994), som avgränsar reservatsområdet i norr och öster. Stationer fanns bl a i Rinkaby och Viby. 1962 lades persontrafiken ner, efter att ha fört en tynande tillvaro en längre tid (Holmgren 1986). Idag trafikeras banan främst av godstrafik, men även av museiföreningen Östra Skånes Järnvägar (Gustavsson 1989/90).

Skiftesreformerna och städernas tillväxt gav under 1800-talet en ökad användning av tegel (Bjerning 1984). Under 1899 startade Ler- och Tegelindustri AB Hercules lerbrytning på tidigare ängsmarker i gränsen mellan Rinkaby socken och Viby äng. Tillgång på lämplig lera var viktig vid lokaliseringen, men det avgörande var troligen de goda transportmöjligheterna som järnvägen erbjöd och närheten till Kristianstad. Redan år 1900 tillverkades 3 miljoner murtegel och man sysselsatte 36 arbetare (Helgesson m fl 1994). Så småningom övertog lastbilar tegeltransporterna och närheten till järnväg förlorade i betydelse. Ökande konkurrens från andra byggnadsmaterial bidrog också till utslagningen av tegelbruk och idag finns endast ett fåtal kvar i drift. Ler- och Tegelindustri AB Hercules lades ner 1968 (Bjerning 1984), men fortfarande vittnar Herkulesdammarna och ett par intilliggande byggnader om tegelbrukets storhetstid.

4 Nedre Helgeåns vattensystem

Det föreslagna naturreservatets strandnära läge och ringa höjd över havet (till stora delar mindre än 1 meter över havet) innebär att området är starkt påverkat av vattenståndsförändringarna i nedre Helgeåns vattensystem. För att få en någorlunda heltäckande bild av områdets marker och deras utveckling måste man även känna till nedre Helgeåns vattenståndsförändringar, såväl de årliga variationerna som de större förändringar som har skett under århundradena.

Redan i förhistorisk tid var Helgeån en viktig förbindelseled och utmed dess lopp uppstod tidigt samhällen av betydelse (Andersson 1961). Under långa tider har bönderna format strandvegeta-

tionen genom slätter och kreatursbete, men det var först under 1600-talet som man kom att påverka själva vattensystemet i större utsträckning (Magnusson 1981). När svenskarna år 1612 hade bränt staden Vä en gång för mycket fick Christian IV nog och började söka efter en bättre plats att anlägga en ny stad på. Han fann vad han sökte på Allön, som var en otillgänglig ö i sankmarken, och omfattande utfyllnads- och uppbyggnadsarbeten påbörjades. Alla bönder som lydde under kronan och domkapitlet i Albo, Gärds, Villands, Listers, Göinge, Norra Åsbo och Frosta härader uppmanades att på två månader leverera vardera 25 lass sten till Allö. Men ingreppen i samband med grundandet av Kristianstad påverkade troligen inte träskmarkerna kring Helgeån i någon större omfattning.

År 1775 skedde däremot något som gav en vittomfattande förändring och som dessutom gick mycket fort (Magnusson 1981). Sommaren 1774 hade bönderna i Yngsjö grävt ett dike genom flygsandsdynerna mellan Lilla Yngsjön och havet. Under vårfloden 1775 banade sig Helgeån en ny väg ut i havet genom detta dike, som snabbt förvandlades till en bred älv (A:son-Näs 1986). Ån fick en lägre passpunkt ut mot havet och hela vattensystemet sänktes ca 60-70 cm (Magnusson 1981). Nedre Helgeåns vattensystem karaktäriseras av långgrunda stränder och vattenytesänkningen torrlade därmed förhållandevis stora ytor. De lågt liggande fodermarkerna inom det föreslagna naturreservatet uppkom troligen till stora delar i och med vattennivåsänkningen vid tappningen år 1775.

Trettio år efter att vårfloden från Helgeå brutit in i Yngsjöböndernas dike var de som hade mark gränsande till ån kallade till ett möte i Åhus (A:son-Näs 1986). Man ville få till stånd en uppdämning av ån så att fästningen i Kristianstad kunde få mer vatten i sina vallgravar samt segelleden till Åhus åter skulle bli farbar. Men de jordägare som fått ny mark frilagd 1775 bestred uppdämningen, vilket bl a Gustav Adolfs sockenmän och Rinkaby by gjorde via ombud på mötet. Med på mötet fanns även jordägare som inte hade något emot att Helgeåns vattennivå åter höjdes. Det var ägare till sandiga jordar. De ville ha ån uppdämd till sin gamla höjd för att ”få must på förtorkade och nu obrukbara sandåkrar och för att erhålla vårflod å deras obördiga ängar”. Men mötet gav inget resultat. De uttorkade sandjordarna fick fortsätta att vara torra och de nylvunna markerna sattes inte under vatten igen.

Under 1800-talet fanns även storstilade planer på att valla in Helgeån så att Araslövssjön, Nosabysjön och Hammarsjön skulle bli torrlagda (Magnusson 1981). Men efter att med stort besvär ha lyckats torrlägga Nosabysjön i början av 1870-talet avbröts företaget. I Skånsk Kalender (Arcaelius m fl 1878) finns följande beskrivning:

”Den nuvarande Helgesjön begränsas norrut av en bred, i den forna sjön lagd vall, på vilken numera körväg leder ... från Kristianstad. Sjöns öfriga stränder (mest i Gustaf Adolfs socken), hvilka under höst, vinter och vår äro införlifade med sjön, om sommaren bilda goda betesmarker och lemna rik grässkörd ...”

I slutet av 1930-talet (Andersson 1961) igångsattes upprensings- och kanaliseringsarbeten av Nedre Helgeåns regleringsföretag. I sjöarna muddrades rännor för att kanalisera det förr på bredden strömmande vattenflödet (Magnusson 1981). Syftet med regleringsföretaget var att få vattnet att snabbare dra sig tillbaka från markerna efter högvatten (Magnusson muntligen 1997). Detta gjorde att vårbruket kunde komma igång tidigare och även att det eftertraktade ”ängagräset” vann på starrgräsets bekostnad³ (Cronert muntligen 1997). En tröskel i vattensystemet, strax söder om Hammarsjön, grävdes också bort vid denna tid, vilket medförde att den genomsnittliga lågvattennivån i vattensystemet sänktes ett par decimeter.

³ gräsväxten gynnas i förhållande till starrvegetationen vid kortare översvämningstid.

På 1950-talet inleddes ett laga skifte av den tidigare samfällda marken på Rinkaby holme (Lantmäterienheten 1953-61). Resultatet av vattenregleringsföretaget kan ha varit en bidragande orsak till att man nu ville skifta marken.

Ser man på nedre Helgeåns våtmarksområde som helhet så gav 1775 års vattensänkning dels en omedelbar förändring genom den stora vattenytesänkningen, men även en mer långsiktig effekt i form av en snabbare igenväxning av de näringsrika sjöarna (Magnusson, 1981). Under 1900-talet har sedan olika mänskliga aktiviteter ytterligare påskyndat igenväxningen. I Hammarsjön har vattenflödet till stora delar kanaliseras till muddringsrännorna. Det har inneburit att det förr på bredden rensande högvattenflödet minskat sin rensningskraft vid sidan om mudderrännan, där igenväxningen kunnat fortgå mer ostört. Närsaltstillförseln från tätorter, industrier, enskilda avlopp och åkermark har också starkt bidragit till den allt snabbare igenväxningen av sjöarna.

Från olika typer av kartor kan man få en bild av hur ett område har förändrats i tiden. Men man kan inte helt förlita sig på den bild som ges och tro att detta är den absoluta sanningen, särskilt inte i ett område med så stora årliga vattenståndsförändringar och skiftande strandlinjer som det är frågan om här. Vid vilken årstid är kartan ritad? Var det ett våt- eller torrår? Anger kartan strandlinjerna vid hög-, låg- eller medelvattenstånd? Har man verkligen varit ute och mätt eller tagit uppgifter från äldre handlingar?

Skånska rekognoseringskartan från 1812-1820 baseras t ex inte på det dåvarande normalvattenståndet, utan på äldre vattenlinjer från tiden före 1775 (Magnusson muntligen 1997)!

Man ska heller inte ta fasta på siffror som absolutvärden. Medelvattennivån t ex är ett framräknat värde som ofta anges i olika sammanhang. Men i ett område med så skiftande vattennivåer som nedre Helgeån är det en siffra som bara är giltig några få gånger om året, när vattenståndet är på väg upp eller ner.

I Hammarsjön anges medelvattennivån dessutom ofta ligga 60-70 cm över havet, vilket är det medelvärde som gällde före regleringsföretagets åtgärder på 1930-talet, medan dagens medelvattennivå snarare ligger 30-35 cm över havet (Cronert muntligen 1997). Under sommarmånaderna ligger vattenytelnivåerna oftast mellan -10 cm och +20 cm, medan de vintertid vanligen pendlar mellan 70-150 cm över havets medelvattenyta.

5 Översiktlig vegetationsbeskrivning

Under denna rubrik ges en översiktlig beskrivning av naturreservatets vegetation. Vegetationstyperna följer Vegetationstyper i Norden (Nordiska Ministerrådet 1994). De redovisas på karta 4, kartbilagan. Uppgifter om rödlistade arter är hämtade ur ”Rödlistade växter i Sverige 1995” (Aronsson m fl 1995). Inom parentes hänvisas till skötselplaneförslagets delområden, som finns markerade på karta 5, kartbilagan.

I området kring nedre Helgeåns lopp präglar vattnet vegetationen och höjden över havet är av stor betydelse för dess utformning. Markerna i det föreslagna naturreservatet karaktäriseras av olika fuktighetsgradienter med glidande övergångar, från grund sötvattenvegetation i de våtaste partierna till utpräglad torrängsflora i mer höglänta delar. Även hävden är av stor betydelse och ger utrymme för en artrik flora på marker som vid utebliven hävd snabbt skulle förbuskas och växa igen.

5.1 Rinkaby holme

Slåtterängarna på Rinkaby holme är huvudsakligen friska till fuktiga och de centrala delarna domineras av *tuvtåteläng*, 5.2.3.1, (delomr 2a), med en relativt örtrik flora och flera arter som indikerar lång hävd och frånvaro av gödsling, som t ex gökblomster, höskallra, ängsnycklar, ängsruta och ängsvädd. Bitvis är den relativt sällsynta strandviolon nästan heltäckande i botten. I fuktigare partier dyker bl a kabbeleka och kråklöver upp. Ängskavlen är påfallande inom vissa områden och i slutet av juni är stora delar av ängen röd av ängssyra. Inslag av bladvass och älggräs visar på att området snabbt skulle växa igen om hävden upphör.

Närmast diket i väster (Legevedsbäcken) indikerar vegetationen viss gödselpåverkan, vilket sannolikt beror dels på det näringsrika vattnet som flödar fram i diket och dels på att man lagt upp massor i dikeskanten vid tidigare dikesrensningar. Här är det enda området på slåtterängen där man stöter på åkertistel.

I fuktigare områden tar en plattstarrdominerad *tuvstarräng*, 5.2.3.2.b, (delomr 2b-c), vid. Här är ört- och gräsinslaget lågt, men tidvis kommer andra starrarter, som vasstarr, blåsstarr, hundstarr och hirsstarr, in. Några gräs och örter som kan nämnas inom de fuktiga områdena är madrör, kärrvial, kabbeleka, kråklöver och penningblad.

I ett fuktstråk i de västra delarna av slåtterängen finns en mindre *högstarräng*, 5.2.3.6, (delomr 2d), som helt domineras av jättegröe. Längs den markväg som går in i området från öster finns låga sandryggar med mindre partier *rödvenäng*, 5.2.2.2, (delomr 2e). Här finns bl a mandelblomma, backtrift, vårbrodd, gulmåra, backnejlika och luddlosta. Sandryggarnas ursprung är inte känt, men de kan eventuellt vara sandrevlar från ett tidigare stadium med högre vattenstånd.

Slåtterängarna slås under andra halvan av juli eller början av augusti. Salixbuskage har på senare år vandrat ut på slåtterängarna och på de sandiga partierna längs markvägen finns en trädunge med asp och salix. Träddungen har etablerat sig i en tidigare utgrävd grop, vars material har använts för att förbättra markvägen.

På stora delar av slåtterängarna har hävden upphört på senare år och i dessa områden har en **igenväxningsvegetation** snabbt tagit kommandot. I fuktiga till våta *högstarr-örtsumpkärr*, 3.3.4.1, med övergångar mot *högstarrängar*, 5.2.3.6, (delomr 3a-b), dominerar bladvass, grenrör, rörflen och vasstarr. Även salixbuskage, med bl a jolster, sälg och gråvide, finns över stora delar av området. I vasspartierna står enstaka exemplar av svärdsilja. Vassen och salixbuskagen ger en avskärmande effekt mot kringliggande mark. Känner man inte till slåtterängen anar man den inte förrän igenväxningsvegetationen viker undan och ängen breder ut sig framför fötterna. Under slutet av augusti 1997 återupptogs hävden på delar av de bladvassdominerade igenväxningsmarkerna (*högstarräng*, 5.2.3.6, delomr 2f).

I de östra delarna av Rinkaby holme, norr om markvägen, finns en liten *sumpsnårskog av vide-örttyp*, 2.2.5.1, (delomr 3c), som helt domineras av högvuxna salixarter och al, med ett svagt utvecklat fältskikt.

Mellan Rinkaby holme och Herkulesdammarna finns en **mindre slåtteräng** som även den domineras av *tuvtåteläng*, 5.2.3.1, med inslag av *tuvstarräng*, 5.2.3.2.b, och *högstarräng*, 5.2.3.6, (delomr 2g), mot väster. Även här finns ett relativt stort örtinslag, men till skillnad mot slåtter-

ängen på Rinkaby holme finns här även inslag av ogräsmaskrosor. Ett mindre dike går tvärs över ängen i öst-västlig riktning. Väster om slåtterängen tar bladvassen vid.

Mot Hammarsjön i söder breder ett av nedre Helgeåns största **bladvassbestånd** ut sig (*tät bladvassvegetation*, 6.1.3.4, delomr 1a). Det sträcker sig ut i Hammarsjön ett par hundra meter åt söder. Området domineras helt av bladvass, men på något fastare mark ökar inslaget av andra gräs och örter och bitvis finns ett relativt stort träd- och buskslag (salix och al), särskilt i de centrala delarna. Bland örter kan nämnas topplösa, kärrvial, besksöta, kärrsilja, sprängört och svärdsilja. I väster, där den kraftigt närsaltsbelastade Legevedsbäcken mynnar ut mellan Viby äng och Rinkaby holme, finns ett hektarstort område som helt domineras av jättegröe (*högstarräng*, 5.2.3.6, delomr 1b).

5.2 Viby äng

Även på Viby äng finns ett område med **slåtterängar** av ursprunglig karaktär. Slåttern sker under andra hälften av juli och området efterbetas av nötboskap.

De västra delarna utgörs av en frisk till fuktig *tuvtåteläng*, 5.2.3.1, (delomr 4a), med ett stort örtinslag. Mot norr finns nästan heltäckande ytor med höskallra. Höskallrans antal och utbredning varierar mellan åren och verkar enligt brukaren Bo Sjöström följa vattnets översvämningssmönster mellan åren.

Mot väster vidtar fuktiga till våta *tuvstarrängar*, 5.2.3.2.b, (delomr 4b), som även här domineras av plattstarr, och *högstarrängar*, 5.2.3.6, (delomr 4c), som domineras av jättegröe och vasstarr, med vissa inslag av bladvass. I nordväst förekommer sparsamt med ängsnycklar. Gränsen mellan tuvtåteläng och starrdominerade partier på dagens slåtterängar överensstämmer relativt väl med en gräns mellan ”vattentrakten” och en ”uppländning” i väster på 1836 års laga skifteskarta. Området omgärdas av diken i öster, söder och väster. Ett dike delar dessutom slåtterängarna mitt itu i nord-sydlig riktning och från detta löper även ett mindre dike åt öster.

I väster finns en ca 800 m lång och 100 m bred **gödselpåverkad fodermark** med ett stort inslag av vitklöver och maskrosor.

Vegetationstypen är även här *tuvtåteläng*, 5.2.3.1, (skötselomr 5a-b). I söder dominerar tuvtåteln helt, medan krypvenen blir mer påtaglig norrut. Slåttern sker redan i början av juli och området efterbetas sedan av hästar. Den nordligaste delen används som betesmark för hästar. Fodermarken omgärdas av två diken som löper i nord-sydlig riktning, ett i öster och ett i väster. Från järnvägen i norr sträcker sig en högvuxen pilträdsrad ca 250 m söderut längst det västra diket (Vibybacken). På 1970-talet invallades ett område omedelbart väster om slåtterängen och överfördes till åker.

Det som verkligen karaktäriserar Viby äng är **betesmarkerna**. Här finns hela spektrat från våtmarker till torrbackar med betespräglad flora. Markerna betas av nötkreatur, men under det senaste decenniet har betetrycket inte varit tillräckligt högt i någon av betesfällorna, vilket fått till följd att området är ojämnt betat och särskilt de fuktigare delarna har ratats.

I väster finns en **mindre fälla** som främst betas av amkor. Ungefär halva området utgörs av en fuktig, älggräsdominerad *högörtsäng*, 5.2.3.2, med inslag av *tuvtåteläng*, 5.2.3.1, (delomr 6a). I hagen finns en träddunge med delvis grov al och pil, samt klenare al, annan salix, asp, björk, hagtorn, ask, fläder och gran. Granarna planterades av den nuvarande brukarens far, för att gyn-

na områdets fasaner. I nordost finns en pumpstation och en liten parkering. Hagens östra delar utgörs av *tuvtåteläng*, 5.2.3.1, (del av delomr 6b), och av vasstarrdominerad *högstarräng*, 5.2.3.6, (del av delomr 6d), som båda går in i den större betesfällan.

Den **större betesfällan** har under betessäsongen 1997 hävdats av ungnöt. De har både haft tillgång till betesmarken på Viby ängar och området kring Herkulesdammarna. De norra delarna av Viby äng domineras av en torr till fuktig *tuvtåteläng*, 5.2.3.1, (delomr 6b), med enstaka hagtornsbuskage spridda i området. Vegetationen karaktäriseras av tuvig tuvtåtel med ett relativt stort örtinslag, särskilt på torrare mark. Inom området finns bl a gökblomster, humleblomster, trädklöver, älggräs, penningblad, svartkämpar och jordtistel. En låg stenmur löper genom delar av området. I norr leder ett litet dike in i området och i öster finns en grävd bevattningsdamm med kraftiga vallar.

I den nordöstra delen av betesfällan finns en *rödvenäng*, 5.2.2.2, med inslag av *fårsvingeltorräng*, 5.2.1.2, (delomr 6c), på en sandig-moig moränkulle, där Vibys samfällda badstuga låg förr. Området uppvisar en typisk ogödslad torrängsflora med bl a backnejlika, backtimjan, luddfingrört, darrgräs, brudbröd, gulmåra, rödkämpar, jungfrulin, mandelblomma och axveronika.

I de södra delarna av Viby äng består större delen av den fuktiga till våta lerjorden av en *högstarräng*, 5.2.3.6, (delomr 6d), som domineras av vasstarr och jättegröe. I öster finns blockrika partier och blöthål med bl a vattenskräppa, vars frön är uppskattad föda för områdets fåglar. I de centrala delarna av Viby ängs fuktigare marker finns även en *tät bladvassvegetation*, 6.1.3.4, (delomr 6e), på ett tunt ytlager av torv. Detta område domineras helt av bladvass, med ett visst sävinslag mot kanterna. På något fastare mark finns en del salixbuskage. Diken avgränsar dessa fuktigare delar av betesmarken mot angränsande områden i öster, söder och väster.

Slutligen finns ett område som har stått ohävdad sedan 1980-talet i de östra delarna av Viby äng. Vegetationen består dels av ett *högstarr-örtsumpkärr*, 3.3.4.1, (delomr 7a), som domineras av älggräs, jättegröe, rörflen och bladvass och dels av en *igenväxande åker* (delomr 7b) där åkertistel, ängskavle och palsternacka helt har tagit över. I de centrala delarna står ett al- och salixbuskage. I norr leder ett litet dike från en tomt ut i diket väster om högstarr-örtsumpkärret och mot Herkulesdammarna i söder finns ett större dike, Legevedsbäcken, som ingår i ett dikningsföretag, Viby dikningsföretag 1968.

5.3 Herkulesdammarna

De betade **gräsmarkerna** kring dammarna är fuktiga till torra, till viss del gödselpåverkade *tuvtåtelängar*, 5.2.3.1, (delomr 8a), med ruderatmarkskaraktär i vissa partier. På en gräsmarksyta i sydväst finns flera arter som vittnar om ängsepoken som föregick lerbrytningen i området. Här finns bl a ängsskallra, gökblomster, rödklint, äkta förgätmigej, ängsvädd och ängsnycklar. Övriga gräsmarker, som bitvis hyser en relativt artrik flora, bär mer spår av lerbrytningen och övergår tidvis i ren ruderatmark. I söder och sydost finns rikligt med hagtornsbuskage och en albård har slagit upp längs ena dammkanten. Beteshävden i området upphörde i början av 1990-talet, men återupptogs i juni 1997. Ungnöt har under betessäsongen 1997 haft tillgång till både Herkulesdammarna och den stora betesfällan på Viby äng. Även gäss betar gärna på gräsmarkerna kring dammarna.

I **dammkanterna** finns *högvassområdena av kaveldun-typ*, 6.1.3.3, (delomr 8b), som domineras av smalkaveldun, bladvass och sjösäv, med inslag av sjöranunkel. En mindre damm domineras nästan helt av sjöfräken. De fuktiga övergångszonerna mellan högvassarna och tuvtåtelängen

hyser en bitvis artrik flora och i kanten av den norra dammen samt på en närliggande markväg finns rikliga bestånd av den mycket ovanliga tågväxten blåståg (sällsynt, hotkategori 3).

De **öppna dammytornas** vegetation (*Potamogeton spp-huvudtyp*, 6.3.2, delomr 8c.) är ännu till stora delar outforskad och en grundligare undersökning bör göras. Vid Skåne Flo-
ra-inventeringen har bl a fem potamogetonararter noterats, varav tre ganska sällsynta; grovnate, trubbnate och krusnate. Andra arter som kan nämnas är hornsärv, korsandmat, vattenpest, kransslinga och hästsvans. Gul näckros utbreder sig i ett bälte utanför högvassarna.

6 Fauna

De årligen översvämmade markerna, med öppna fodermarker som växlar med buskmarker, tegelbruksdammar och vassområden, ger utrymme för ett rikt djurliv, som till stora delar ännu är okänt. Fåglar är den djurgrupp som det idag finns störst kunskap om inom den planerade reservatsområdet och i dess närhet.

Vid en rundfrågning bland lokalbefolkningen nämndes bland **däggdjuren** den stora *rådjursstam* som finns i området, liksom ett fåtal *harar*. Förr fanns *räv* i området och *grävling* huserade vid dammarna, men man har inte sett någondera på senare år. I övrigt är kunskaperna kring områdets däggdjursarter liten. Enligt Rune Gerell bör det finnas flera arter av fladdermöss i området. Enligt Gösta Peper förekommer *stor fladdermus* (hänsynskrävande, hotkategori 4) i området kring Herkulesdammarna.

Det variationsrika landskapet i Helgeåns nedre vattensystem har lagt grunden för en mångfaceterad vattenmiljö och en artrik **fiskfauna**. Minst 35 olika fiskarter har konstaterats i området och den grunda, vegetationsrika Hammarsjön utgör en av Sveriges artrikaste fisksjöar (Länsstyrelsen i Kristianstads län 1992, Wagnström muntl 1997).

Herkulesdammarna, som tidvis står i förbindelse med Hammarsjön via diken, har också en relativt artrik fiskfauna. Där finns bl a en del grov *sutare* och *gädda*, men även *abborre*, *björkna*, *braxen*, *gärs*, *löja*, *mört*, *ruda*, *sarv*, *storspigg*, *ål* samt sparsamt med *karp* (Wagnström muntl 1997). I dammarna finns också **kräftor**, eventuellt *flodkräfta*.

Grod- och kräldjursfaunan är inte särskilt väldokumenterad. *Snok* (hänsynskrävande, hotkategori 4) finns i området och enligt brukaren Bo Sjöström har dom haft en kläckningsplats i en avskrädeshög på hans marker. Han nämner också att *godorna* (*vanlig groda el. åkergroda*) har ökat i antal på senare år. Sumpstråk och småvatten bör ge utmärkta livsbetingelser för groddjur, men i Herkulesdammarna håller eventuellt kräftorna groddjursbeståndet nere. *Strandpaddan* (*stinkpaddan*) (sårbar, hotkategori 2) förekommer på ett par lokaler kring Hammarsjön. Från Herkulesområdet har inte rapporterats några fynd sedan 1960-talet, då den uppgavs vara talrik (Birkedal 1996).

I och invid Herkulesdammarna förekommer enligt entomolog Håkan Ljungberg intressanta och delvis hotade **skalbaggar** knutna till vattenväxter. Som exempel nämner han att det finns så många som ett tiotal arter sävbockar av släktet *Donacia*. En av dessa, *Donacia tomentosa*, är klassad som hänsynskrävande (hotkategori 4). Det finns också en riklig förekomst av vivlar och även bland dessa finns en art, *Bagous collignensis*, som är klassad som hänsynskrävande. Vid Herkulesdammarna förekommer även den stora vattenbaggen, *Hydrophilus aterrinus* som är klassad som sårbar (hotkategori 2).

Skalbaggarna gynnas av att strandkanterna hävdas. Det medför en ökad instrålning och en högre temperatur i det grunda vattnet längs stränderna. Marken och vegetationen får dock inte bli helt nerbetad och söndertrampad. Skalbaggar kan vara lämpliga undersökningsobjekt vid uppföljning av skötselområdets kvalitetsmål. Även de fuktiga slätterängarna på Rinkaby holme och betesmarkerna på Viby äng bör mot bakgrund av erfarenheterna från undersökningar av andra strandängar längs nedre Helgeån hysa en intressant fauna av *marklevande skalbaggar* (Ljungberg 1995).

Ogödslade gräsmarker brukar även hysa många olika arter av *fjärilar*, *stritar*, *gräshoppor* och *snäckor*. På sandiga marker kan man finna ett flertal sällsynta *marklevande insekter*. Slätterängarna bör även kunna hysa intressanta *växtlevande insekter*. Enligt Hans Berggren finns det i Herkulesdammarna en rik *molluskfauna*, ett varierat *insektsliv* och ett mångformigt *djurplanktonliv*, som bör undersökas närmare. Troligen finns det även ett flertal intressanta *sländarter* inom området, särskilt kring dammarna. Den **lägre faunan** är som synes till stora delar okänd inom området, men här finns utrymme för många olika arter.

6.1 Fåglar

Uppgifterna i detta avsnitt kommer huvudsakligen från ”PM: Fåglar vid Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna” (Cronert 1997), samt från ”Våtmarksområdet utmed nedre Helgeån” (Cronert 1991).

I de betes- och slätterhävdade våtmarkerna kring Hammarsjön finns en rik fågelfauna. På många håll har en utarmning av den strandängshäckande fågelfaunan skett sedan 1970-talet, beroende på minskad hävdareal och försämrade hävdintensitet. Inom det föreslagna naturreservatet har bl a *rödspov* och *kärrensnäppa* försvunnit helt, samtidigt som många andra arter har minskat. På Rinkaby holme har hävden upphört inom vissa områden, slätterarealen har därmed krympt och igenväxningsvegetation brett ut sig. En invallning väster om det planerade reservatsområdet har medfört att tidigare årligen översvämmade fodermarker överförts till betydligt torrare åkermark.

På **strandängarna** vid Rinkaby holme och Viby äng häckade *årtan* (sårbar, hotkategori 2), en hävdberoende simand, med ett par under 1997. Den noterades med minst ett häckande par även under inventeringarna 1978 och 1986. Andra arter som under 1997 har häckat inom området är bl a *tofsvipa* (minst ett par), *enkelbeckasin* (minst två par) och *rödbena* (ett par). Under 1986 fanns ett häckande par av *storspov* (hänsynskrävande, hotkategori 4), men inget 1997. Däremot har ungarna från ett par förts till Viby äng från angränsande marker under försommaren 1997. *Gulärlan* (hänsynskrävande, hotkategori 4) fanns med 10-20 revir 1978 och 1986, men har inte inventerats under 1997.

Många *änder*, *gäss* och *vadarfåglar* rastar på ängarna, främst under våren, men en systematisk inventering av dessa saknas.

Bladvassar och ohävdade blötare starrpartier är viktiga biotoper för ett flertal fågelarter. Det planerade naturreservatets vassbälte mot Hammarsjön utgör ett av nedre Helgeåns värdefullaste partierna för bladvassanknutna fåglar. *Skäggesen* (hänsynskrävande, hotkategori 4) är sedan början av 1990-talet etablerad i bladvassarna. Den har observerats i det föreslagna reservatet under 1997 och i juli 1997 ringmärktes årsungar strax söder om området. *Vassångaren* hördes enstaka år under 1970- och 80-talen, men sedan början av 1990-talet har en eller flera sjungande fåglar hörts årligen (1997 hördes två). Under 1996 ringmärktes en årsunge strax söder om det planerade naturreservatet och det är troligt att häckning skett i området.

1-2 *rördrommar* (hänsynskrävande, hotkategori 4 och EU-prioriterad) hörs årligen i området och häckar sannolikt också. 1978 hördes 2-3 exemplar av *småfläckig sumphöna* (sårbar, hotkategori 2) och under hela 1990-talet har 1-3 sumphönor spelat regelbundet i vass/starrområdet och ibland även vid Herkulesdammarna. Även *vattenrallen* hörs regelbundet, men är mycket svårinventerad. Den *bruna kärrhöken* (hänsynskrävande, hotkategori 4) häckar regelmässigt med 3-4 par i och i anslutning till området.

Utöver ovan nämnda fåglar förekommer bl a karaktärsarter som *rörsångare*, *sävsångare* och *sävspurv* i det föreslagna naturreservatets vass/starrområden. I Kristianstads Vattenrike häckar även enstaka par av *ängshök* (sårbar, hotkategori 2) nästan årligen, men med skiftande boplatsområden. Under 1978 häckade ett par i vassarna söder om Rinkaby holme.

Starar utnyttjar bladvassarna som nattkvarter under både häcknings- och flyttningssäsong och flockar på mer än 1000 fåglar har noterats.

I de **igenväxande högröts- och buskmarkerna** finns flera ohävdsgynnade arter rikligt företrädda. *Pungmesen* (sällsynt, hotkategori 3) har sedan 1970-talet funnits inom området i varierande antal. Under 1997 förekom bl a bobyggande fåglar i västra kanten av Herkulesdammarna. *Rosentinken* etablerade sig i Kristianstads Vattenrike under 1970-talet och revirhävdande fåglar hörs årligen inom det planerade reservatsområdet. *Gräshoppssångare* och *kärrsångare* har under försommaren 1997 noterats på flera platser och *buskskvättan* finns representerad med flera par inom området.

Under flyttningarna rastar *småfåglar* i stora mängder i bladvassarna och buskmarkerna. Detta indikeras bl a av de nätfångster som sker vid Nedre Helgeåns Fågelstations ringmärkningsplats strax söder om området. Under vintern förekommer bl a *blåmes*, *skäggmes* och *mindre hackspett* i bladvassarna och *varfågel* övervintrar regelbundet i området.

De betesomgårdade **Herkulesdammarna** har tidigare hyst ett mycket intressant fågelliv, men detta har av okänd anledning utarmats på senare år. *Smådopping* var tidigare en regelbunden häckfågel i dammarna, med t ex 2-3 par under 1978. Under 1986 fanns inget häckande par och under 1997 observerades bara enstaka fåglar. *Rörhöna* och *gravand* häckade med vardera ett par 1978, men har inte noterats senare. 1978 fanns det möjligen så många som 15 häckande *viggpar*, men 1986 noterades bara 3 par och hur situationen är idag är osäkert. Av *brunanden* fanns 3-4 häckande par 1978 och 2-3 par 1986. Idag är den eventuellt utgången. Arten har överlag minskat i Kristianstads Vattenrike och om nedgången i Herkulesdammarna speglar den allmänna nedgången eller beror på förändringar i dammarna är inte fastställt.

Skäggdoppingen häckade med fyra par i dammarna under 1978 och 1986. Under 1997 är antalet häckande par okänt, men en ungpått har observerats. Tio par *sothönan* 1978 hade 1986 minskat till tre par och det torde ligga i samma storleksordning idag. Ett par *knölsvanar* fanns i dammarna 1978. 1986 fanns tre bon och en kull blev sedd. Under 1997 är antalet bon okänt, men en kull har blivit sedd. Vissa år finns även 1-2 par *brun kärrhök* i Herkulesdammarna.

I övrigt kan nämnas att *gråhakedopping* (hänsynskrävande, hotkategori 4) observerats flera gånger under häckningstid och 1978 gjordes häckningsförsök. Även *svarthakedopping* (hänsynskrävande, hotkategori 4) har iakttagits under häckningstid.

Bland födosökande, rastande och övervintrande fåglar vid Herkulesdammarna har *häger*, *vigg*, *sothöna*, *gräsand*, *salskrake* och *knipa* noterats regelbundet, men aktuella kvantitativa uppgifter saknas.

Bland arter som utnyttjar **flera naturtyper** visar *grågåsen* en generell och markant ökning. Under 1978 fanns 2-3 häckande par, 1986 ca tio par (främst i Herkulesdammarna) och idag finns det troligen minst tjugo par i området. *Gräsanden* häckade med ca tio par 1978 och under 1997 fanns det minst fem par.

Kornknarren (sårbar, hotkategori 2) noterades regelbundet fram till 1970-talet, men förekommer numera ytterst sporadiskt.

Bland födosökande, rastande och övervintrande fåglar som utnyttjar flera naturtyper observeras *ormvråk* och *tornfalk* regelbundet under alla årstider. Upp till 5-6 *lärkfalkar* söker regelbundet föda över området. De utnyttjar den stora mängd av trollsländor och andra större flygande insekter som kläcks eller uppehåller sig över dammar och vassområden. Häckningsplatserna är vanligtvis belägna i furena (tallskogarna) mot kusten. Herkulesdammarna och Rinkaby holme utgör den mest frekventa besöksplatsen för den sydostliga *aftonfalken*. Det noterades t ex tre exemplar den 16 maj 1997. Under vintern och flyttningstider förekommer regelbundet ett eller flera exemplar av *blå kärrhök*.

Olika *svalarter* och *tornseglare* söker regelbundet föda i stora antal över området, särskilt över Herkulesdammarna.

Vit stork har observerats regelbundet under våren och försommaren 1997. I mitten av juli sågs två storkar flyga över det föreslagna reservatsområdet och när Gunnar Andersson slog på Rinkaby holme i slutet av månaden såg han två omärkta storkar ena dagen och en märkt nästkommande dag. Bo Sjöström såg de omärkta storkarna på Viby äng under samma period och i augusti såg han även en *svart stork* i området. Den vita storken häckade på en gård strax söder om Viby kyrka i början av seklet och i Viby finns idag ett storkhågn som ingår i det Skånska Storkprojektet.

Av intressanta **rariteter** som observerats inom området sedan 1970-talet kan *purpurhäger*, *mindre sumphöna*, *ringand*, *vitvingad tärna* och *sandtärna* nämnas.

7 Friluftsliv

Det planerade reservatsområdet är livligt frekventerat av naturintresserade, särskilt av fågelskådare under våren (Cronert 1991). I norra och östra kanten av området finns en cykelväg som går mellan Kristianstad och Åhus. En liten bilväg går ner till pumpstationen i norra delen av Viby äng. Två markvägar leder in i reservatsområdet och på ett par platser finns grindar som underlättar passage in i betesmarkerna. Karta 3, kartbilagan.

I Herkulesdammarna bedrivs ett visst oorganiserat sportfiske, främst av ungdomar från trakten (Wagnström muntligen 1997). I den norra dammen finns några bryggor som man fiskar ifrån. Kommunen är fiskerättsinnehavare. I övrigt saknas idag anordningar för friluftslivet.

8 Nuvarande markanvändning

Herkulesdammarna och större delen av Viby äng används huvudsakligen för bete med nötkötsel. Norr om Herkulesdammarna finns en fd åker och ett fuktstråk, som är ohävdad sedan 1980-talet och som nu står under igenväxning. Karta 2, kartbilagan.

I västra delen av Viby äng finns två slåttermarker. Den östra slåttermarken, som hyser en typisk fuktängsflora, slås under andra halvan av juli och efterbetas av amkor, medan den västra delen är en lång gödselpåverkad remsa, som slås under början av juli och sedan efterbetas av hästar. De norra delarna av denna används som betesmark åt hästar.

På Rinkaby holme finns en större slåtteräng, huvudsakligen med fuktängsflora, som slås under andra halvan av juli eller början av augusti. Utöver detta finns stora ohävdade områden i fuktiga delar som står under igenväxning med vass och salix. Det finns även en mindre slåtteräng mellan Rinkaby holme och Herkulesdammarna.

Jakt bedrivs inom delar av det föreslagna reservatsområdet.

9 Anläggningar

Inom området finns ett flertal anläggningar. Vid Herkulesdammarna finns, förutom lergravarna, en del byggnadsgrunder kvar från tegelbrukstiden. I den norra dammen finns även några bryggor och vid ett dike mellan de två större dammarna finns en liten, raserad bro. Karta 3, kartbilagan.

Genom Herkulesdammarna och Viby äng sträcker sig två luftledningarna och det föreslagna reservatsområdet genomkorsas av ett antal diken. En avloppsledning från Åhus och Rinkaby till reningsverket i Kristianstad sträcker sig genom Viby äng och omedelbart väster om Herkulesdammarna. Längs denna finns ett antal inspektionsbrunnar i markytan och vid järnvägen i norr en pumpstation.

På Viby äng finns även ett mindre pumphus i plåt och en bevattningsdamm med breda vallar, samt en gammal grund från ett samfällt badhus. En låg stenmur sträcker sig igenom betesmarken.

På Rinkaby holme finns två jaktorn, det ena i nordvästra kanten, det andra i nordöstra. Två markvägar finns i det planerade reservatet, en kort utgår från pumpstationen i norr och en längre leder in på Rinkaby holme från sydost.

10 Områdets tillgänglighet

Det föreslagna naturreservatet ligger vid Hammarsjöns nordöstra kant, strax söder om Viby kyrka. Järnvägen och en cykelväg mellan Kristianstad och Åhus avgränsar området åt norr och öster. Området ligger ca 1 mil sydost om Kristianstad och nås lätt med både bil och cykel. Det går även buss från Kristianstad till Viby.

Källor

Litteratur

Andersson, T. 1961. *Nedre Helgeån som vattenled*. Föreningen Gamla Christianstad. Årsskrift nr 14. Sid 16-29.

- Arcaelius, C.O., Larsson, N. och Welanders, J.P. 1878. *Skånsk Kalender, andra delen. Skånska landsbygden*. Förläggare Philip Lindstedts Bokhandel i Lund.
- Aronsson, M., Hallingbäck, T. och Mattsson, J.-E. (red). 1995. *Rödlistade växter i Sverige 1995*. ArtDatabanken, Uppsala (i samarbete med Naturvårdsverket, Stockholm).
- A:sön-Näs, N. 1986. *När Helgeån fick ändrat lopp 1775*. Föreningen Gamla Christianstad. Årsskrift. Sid 34-46.
- Bergström, J. 1981. *Kristianstadstrakten genom årmiljonerna*. Skånes Natur. Skånes Naturvårdsförbunds Årsskrift 68. Sid 7-16.
- Birkedal, L. 1996. *Strandpaddans status i Kristianstad Vattenrike*. Stencil.
- Björning, L. 1984. *Tegel och tegeltillverkning i Skåne under fem århundraden*. Skånskt Tegel. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok. Sid 26-52.
- Cronert, H. 1991. *Våtmarksområdet utmed Nedre Helgeån*. Naturvård - Kristianstads Vattenrike. Kristianstads kommun och Länsstyrelsen i Kristianstads län.
- Cronert, H. 1997. *PM: Fåglar vid Rinkaby holme, Viby äng och Herkulesdammarna*. Sammanställning av inventerings- och årsrapportuppgifter från Nordöstra Skånes Fågelklubb. Stencil.
- Fries, C. 1958. *Uppför Helgeå*. Stranden. Svenska Turistföreningens Årsskrift 1958. Sid 234-255.
- Geologiska institutionen. 1993. *Historisk geologi och paleontologi*. Lunds universitet.
- Gustavsson, B. 1989/90. *Skånsk järnväg*. Skånes hembygdsförbunds årsbok. Kristianstad.
- Helgesson, B., Johansson, K. och Åström, H. 1994. *Attraktiv kulturbygd (kapitlen Historik och Socknarna i Kristianstads kommun)*. Kristianstads kommun. Sid 13-37 och 64-295.
- Holmgren, Y. 1986. *Christianstad - Åhus järnväg 100 år*. Småskrifter utgivna av S:ta Annans Gille i Åhus 3.
- Kornfält, K.-A. och Bergström, J. 1990. *Beskrivning till berggrundskartorna Karlshamn SV och SO*. Serie Af nr 167 och 168. Sveriges Geologiska Undersökning, Uppsala.
- Kristianstads kommun. 1990. *Kristianstads kommun Översiktsplan*.
- Lantmäterienheten, Kristianstad. 1836. *Handlingar rörande Laga skifte å Viby by uti Gustaf Adolfs socken, Villands härad och Kristianstads län*. Akt nr: Gustav Adolf 9.
- Lantmäterienheten, Kristianstad. 1840. *Rinkaby Kyrkobys laga Skifteshandlingar uti Willands Härad och Christianstads Län*. Akt nr: Rinkaby 14I.
- Lantmäterienheten, Kristianstad. 1953-61. *Handlingar angående laga skifte å vissa samfällda områden till Rinkaby by jämte till byn hörande vatten, grund och fiske i Hammarsjön, jämte ägotrakten sk Viby holme, med ägobyte och gränsbestämning i Rinkaby socken, Fjälkinge kommun, Kristianstads län*. Akt nr: Rinkaby 367I.
- Ljungberg, H. 1995. *Jordlöpare och kortvingar på öppna våtmarker längs nedre Helgeån*. Länsstyrelsen i Kristianstads län.
- Länsstyrelsen i Kristianstads län. 1989. *Riksintressen Naturvård Kristianstads län*.
- Länsstyrelsen i Kristianstads län. 1989. *Katalog över inventerade våtmarker i Kristianstads län*.
- Länsstyrelsen i Kristianstads län. 1991. *Åtgärdsprogram för landskapsvård*.
- Länsstyrelsen i Kristianstads län. 1992. *Fiskar i Kristianstads Vattenrike*. Fiskefunktionen, Kristianstad.
- Länsstyrelsen i Kristianstads län. 1994. *Bevarandeprogram. Odlingslandskapets natur- och kulturmiljövården i Kristianstads län*.
- Länsstyrelsen i Kristianstads län. 1996. *Från Bjäre till Österlen. Skånska natur- och kulturmiljöer*.
- Länsstyrelsen i Skåne län. 1997. *Natura 2000 i Skåne*.
- Magnusson, S-E. 1981. *Helgeåns nedre sjösystem - något om människornas ingrepp under närmare 400 år*. Skånes Natur. Skånes Naturvårdsförbunds Årsskrift 68. Sid 43-52.
- Magnusson, S-E., Andersson, J. och Vägren, G. 1989. *Markhävdkartering 1989. Helgeåns nedre vattenområde från Torsebro till havet*. Spoven, supplement nr 1, 1989. Nordöstra Skånes Fågelklubb och Kristianstads Vattenrike.
- Magnusson, S-E. och Vägren, G. 1994. *Alstubbarna i sjön var 7 500 år gamla*. Flora och Fauna. 1994:5. Naturhistoriska Riksmuseet. Sid 12-17.
- Mossberg, Stenberg och Ericsson. 1992. *Den nordiska floran*. Wahlström & Widstrand.
- Naturvårdsverket. 1989. *Svenska våtmarker av internationell betydelse - Våtmarkskonventionen och CW-listan*.
- Naturvårdsverket. 1996. *Nationell bevarandeplan för odlingslandskapet*.
- Nordiska Ministerrådet. 1994. *Vegetationstyper i Norden*. TemaNord 1994:665.
- Olsson, K.-A. 1997. *Växtnoteringar från området vid Herkules och Holmarna*. Projekt Skånes Flora. Opublicerat utdrag.
- Ringberg, B. 1991. *Beskrivning till jordartskartan Karlshamn SV*. Serie Ae nr 106. Sveriges Geologiska Undersökning, Uppsala.
- Tollin, C. 1991. *Åttebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Riksantikvarieämbetet.
- Wendt-Rasch, L. och Cronert, H. 1996. *Markhävdkartering 1996. Helgeåns nedre vattenområde i Kristianstads Vattenrike*. Spoven, supplement nr 5. Länsstyrelsen i Kristianstads län och Ekomuseum, Kristianstads Vattenrike.

Kartor

- Lantmäterienheten, Kristianstad. 1836. *Laga skifte. Karta öfver all ägorne till Wiby Kyrkoby uti Christianstads Län och Willands Härad*. Akt nr: Gustav Adolf 9.
- Lantmäterienheten, Kristianstad. 1840. *Kopia av Karta öfver ägorne till Rinkaby Kyrkoby uti Willands Härad och Christianstads Län. Upprättad år 1832 samt i laga skifte fördelte år 1840*. Akt nr: Rinkaby 14.
- Lantmäterienheten, Kristianstad. 1953-61. *Karta över vissa samfällda områden till Rinkaby by jämte till byn hörande vatten, grund och fiske i Hammarsjön, allt i Rinkaby socken av Fjälkinge kommun, Kristianstads län, upprättad vid laga skifte med gränsbestämning och ägobyte åren 1953-61*. Akt nr: Rinkaby 367.
- Lantmäteriverket. 1995. *3E SV Karlshamn. Gröna kartan*.
- Rikets Allmänna Kartverk. 1931. *Ekonomisk karta. Fjälkinge 63. Kristianstads län*.
- Rikets allmänna kartverk. 1975. *Ekonomisk karta över Sverige. Kristianstads län. 034 10. 3E 1a Rinkaby*.
- Rikets allmänna kartverk. 1975. *Ekonomisk karta över Sverige. Kristianstads län. 034 20. 3E 2a Fjälkinge*.
- Sveriges Geologiska Undersökning, Lund. 197?. *Provboringar i lera kring Herkules*.
- Sveriges Geologiska Undersökning, Lund. 1986. *Inventeringskarta jordarter, på del av ekonomiska kartan 3E 1a. Inventerat av Joakim Falk. Opublicerad*.
- Sveriges Geologiska Undersökning, Uppsala. 1989. *Berggrundskartan 3E Karlshamn SV. SGU Serie Af nr 167*.
- Sveriges Geologiska Undersökning, Uppsala. 1990. *Jordartskartan 3E Karlshamn SV. SGU Serie Ae nr 106*.

Flygbilder

864	3C17	IRF	23	3E13	1:30 000	86-06-24
864	3C17	IRF	24	3E13	1:30 000	86-06-24

Muntliga kontakter

- Andersson, Gunnar. Lantbrukare. Rinkaby.
- Berggren, Hans. Bromölla.
- Bjårlund, Nils-Erik. Järnvägmuseet, Kristianstad.
- Cronert, Hans. Naturvårdssamordnare, Kristianstads Vattenrike. Länsstyrelsen i Skåne län.
- Erlandsson, Tommy. Stadsingenjörskontoret, Kristianstads kommun.
- Falk, Helen. Brukare. Viby.
- Gerell, Rune. Fladdermusexpert. Sjöbo.
- Gustafsson, Ove. 1.Statsgeolog. SGU, Lund.
- Larsson, Anders. Byrådirektör. Miljöenheten, Länsstyrelsen i Skåne län.
- Ljungberg, Håkan. Entomolog. Lund.
- Magnusson, Sven-Erik. Ekomuseichef. Ekomuseum Kristianstads Vattenrike, Kristianstads kommun.
- Mandal, Aina. 1:e antikvarie. Läns museet i Kristianstad.
- Månsson, Sven-Olof. Lantbrukare. Skånes Viby.
- Odestig, Jan-Åke. Ingenjör. Lantbruksenheten, Länsstyrelsen i Skåne län.
- Peper, Gösta. Högskolan, Kristianstad.
- Persson, Christer. Byrådirektör. Miljöenheten, Länsstyrelsen i Skåne län.
- Pålsson, Lars. Miljöenheten, Länsstyrelsen i Skåne län.
- Sjöström, Bo. Lantbrukare. Skånes Viby.
- Skällberg, Sam. Kommunekolog. Miljö- och hälsoskydds-kontoret, Kristianstads kommun.
- Thiman, Marie. Karttekniker. Stadsbyggnadskontoret, Kristianstads kommun.
- Wagnström, Johan. Fiskeridirektör. Fiskefunktionen, Länsstyrelsen i Skåne län.
- Vik, Per. Avdelningsdirektör. Enheten för jordbruk, Naturvårdsverket, Stockholm.